

så mange fortællinger og så mange „myter og skønne skrøner“, som forfatteren også gør opmærksom på i indledningen, at det hele er blevet en del af stedets fortælling. Derfor er det prisværdigt, at mange af disse fortællinger tages under forskningsmæssig behandling for forhåbentlig at få ryddet lidt op i de værste turistguide-anekdoter.

Andre afsnit, som kapitlet om det svenske angreb på fæstningen i 1658, er decideret spændende, og læseren bliver grebet af fortællingen om de dramatiske sommerdage, hvor slottets bastioner for alvor skulle stå deres prøve. På den baggrund bliver de efterfølgende grundige afsnit om fæstningsværkernes udbygning lidt tungere at læse, men det er samtidig en fornøjelse af have al denne viden samlet samme sted. Kronborgs lange tid som kaserne er mere overfladisk behandlet og glider hurtigt over i fortællingen om slottet som turistmål, hvilket nok afspejler den tilgængelige litteratur. De to fiktive skikkelser, som spiller en så stor rolle i formidlingen af slottet i dag, nemlig Hamlet og Holger Danske, behandles også grundigt, herunder de mange opsætninger af det engelske skuespil på slottet siden 1816.

Grinder-Hansens værk udfylder en plads, der længe har stået tom, om et markant sted, som er en geografisk lokalitet, men også rummer adskillige symbolske lag. Slottets enestående placering ved indsejlingen til Sundet har gjort det til et begreb i sproget – at have Kronborg om styrbord igen bruges endnu i visse kredse om at vende hjem. Men *Kronborg* er meget konkret. Der fortælles om byggeprojekter, udsmykninger, kanoner, bastioner og om sale, der indrettes, omformes og restaureres. Heldigvis er der også god plads til de mennesker, der deltog i det hele. Derimod savner man med få undtagelser tanker om slottets formål, funktion og forandring på et mere analytisk plan. På den anden side er opgaven med at udrede det komplicerede steds historie så omfangsrig, at en videre analyse hører fremtiden til. Værkets grundighed giver dermed ikke læseren en følelse af, at vi er kommet hjem – vi er snarere klar til at stævne videre ud. Med *Kronborg* om bagbord og Grinder-Hansens bog under armen kan kommende historikere nu tænke endnu længere om det gamle slot og dets symbolske betydninger, om årsager og virkninger, og mere kan man vel i virkeligheden ikke ønske sig som historiker.

Benjamin Asmussen

| THOMAS LYNGBY (RED.): *Frederiksborg Slotskirke*, Historika/Gads Forlag, København u.å. [2017], 222 s., 299,95 kr.

Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg har udsendt en bog om Frederiksborg Slotskirke. Den er skrevet for den alment interesse-

rede og præsenterer på udmærket vis slotskirkens historie og indretning. Kirken er et hovedværk ikke alene i dansk, men også i europæisk renæssancearkitektur med inventar i særklasse. Dertil kommer en emblematiske udsmykning, der traditionelt antages at formidle overordnede ideer omkring kirke og kongemagt.

Det er altid svært at afgøre, i hvor høj grad emblematiske udsmykning er programmatisk eller blot afspejler tidens konventioner. Når kirkeportalen er udsmykket med statuer af to af Saxos konger, Erik Barn (Horik 2.) og Knud den Lille, efter traditionen den første kristne danske konge og dennes søn, er spørgsmålet, om det blot er en almen reference til danmarkshistorien på linje med hovederne af danske konger over slottets vinduer, eller om det skal tolkes mere specifikt, far og søn, altså arvekongedømmet, hvorved konteksten bliver politisk. Danmark var som bekendt formelt et valgrike. På den anden side var det efter 1536 fast statsskik, at kongens ældste søn som ganske lille blev valgt til tronfølger, så far/søn-symbolikken var politisk næppe kontroversiel.

Anledningen til bogens udgivelse er 400-året for kirkens indvielse i 1617. Ret beset ved vi ikke, om kirken blev indviet eller taget i brug dette år. Caspar Finckes gitter foran vinduet ved Kongestolen bærer ganske vist årstallet 1617, men det daterer ikke nødvendigvis kirken. Nogle af bogens forfattere er mere absolutte end andre. Rasmus Dreyer lader uden forbehold kirken blive indviet i 1617, mens Thomas Lyngby mere forsigtigt betegner 1617 som kirkens „formodede indvielsesår“. I hvert fald var aktiviteten omkring kirken ganske betragtelig i 1617. De sidste 24 af de indskrifttavler med bibelcitater, der pryder væggene, blev leveret i maj 1617, og Compeniusorglet kom også på plads dette år. Derimod er der ingen oplysninger om en sammenhæng mellem slotskirkens indvielse og Lutherjubilæet i 1617, som ellers blev fejret med taksigelseskirke over hele landet. Festlighederne centrum var København, hvor rigsråder og andre honoratiorens den 1. november gik i procession fra Københavns Slot til Vor Frue Kirke. Kildernes tavshed afspejler muligvis virkeligheden. Slotskirken var et fyrstekapel, der udmærket kan være taget i brug uden nogen særlig markering, og den behøver heller ikke at have haft nogen officiel funktion i forbindelse med Lutherjubilæet.

Bogen indledes med Thomas Lyngbys udmærkede rids af kirkens historie. Undre må det dog, at der ikke henvises til den af Mogens Bencard og Tage Kaarsted redigerede bog om Ridderkapellet i Frederiksborg Slotskirke (*Fra korsridder til ridderkors, Elefantordenens og Dannebrogordenens historie*, 1994). Og heller ikke til Anders Monrad Møllers bog om salvingerne (*Enevældens kroninger, syv salvinger - ceremoniellet, teksterne og musikken*, 2012). Mærkværdigt er det også, at det om det

i 1859 brændte maleri af Christian 4. i Kongens Bedekammer hedder, at det viser kongens syn på Rothenburg. Det gør det næppe. Det forsvundne billede er tolket af Hugo Johannsen i artiklen „Den ydmyge Konge“ i festskriftet til Elna Møller (1983). Ligesom det stadig eksisterende maleri af kongens syn på Rothenburg (Rosenborgsamlingen) skal det tabte maleri uden tvivl ses som udtryk for Christian 4.s iscenesættelse af et guddommeligt pålagt martyrium, men motivet på billedet i Bedekammeret var som påpeget af Johannsen kongen i bodsdragt. Konteksten kan som foreslået af denne være kongens og rigets situation i 1629, som også gav sig udslag i den såkaldte menighedsforordning af 27. marts samme år. Der er ingen henvisninger til Johannsens artikel, som heller ikke er med i litteraturlisten. Det skal nævnes, at provst Jørgen Christensen i sin artikel om kirken som luthersk fyrstekapel med hensyn til billedet følger Hugo Johannsens tolkning, men også her uden reference til artiklen. De manglende henvisninger til netop denne artikel må undre, idet der refereres flittigt til andre af Johannsens arbejder, ikke mindst hans bidrag om kirken til *Danmarks Kirker* og artiklen „Regna Firmitas Pietas. Eine Deutung der Baudekoration der Schlosskirche Christian IV. zu Frederiksborg“ (*Hafnia, Copenhagen Papers in the History of Art*, 1974). Det gælder især teologen Rasmus Dreyers analyse af kirkerummets 56 skrifttavler og den just nævnte artikel af Jørgen Christensen.

Hugo Johannsen tolkede slotskirkens emblematik som en illustration af det kristne monarki i luthersk udformning. Effektfuldt betegnede han kirken som et „tempel for den nationale kongemagt“, der skulle „monumentalisere en kongeforherligende teokratisk prædiken“ med en klar absolutistisk tendens. Hugo Johannsen store indsats var påvisningen af, at Frederiksborg Slotskirkes udsmykning ikke kun var dekoration, men et program. Til gengæld kom han nok til at overbetone de politiske aspekter, ikke mindst fik han forbundet forestillingen om kongedømmets guddommelige oprindelse med formodede enevældige ambitioner hos Christian 4. på en næppe holdbar måde. Allerede i 2006 fremhævede Sebastian Olden-Jørgensen, at udsmykningen inklusive indskrifttavlerne i mange henseender er særdeles traditionel. Ifølge Olden-Jørgensen har billedprogrammet ikke Christian 4. og kongemagten i centrum, men formidler en alment humanistisk kristendom uden stærke konfessionelle markeringer („Sommerstuen, Slotskirken og Dansesalen“, i Steffen Heiberg (red.): *Christian 4. og Frederiksborg*, 2006).

Teologerne Dreyer og Christensen synes at indtage en mellemposition. Begge bruger udtrykket fyrstespejl om henholdsvis indskrifttavler og emblematik, men undgår i modsætning til Johannsen begrebet teokratisk. Dreyer finder, at de 56 skrifttavler formidler en luthersk

„øvrighedsteologi“, et ganske velvalgt udtryk, for øvrigheden var mere end kongen. Kongen var naturligvis statens og øvrighedens hoved og dermed ultimativt ansvarlig for, at den enkelte kristne overholdt Guds lov og bud. I den forstand indskærper udsmykningen kongens og øvrighedens forpligtelser.

Især Jørgen Christensen advarer mod overfortolkning i teokratisk retning og fremhæver udsmykningens konventionelle karakter. På den anden side fremhæves det, at Luther indlysende er til stede i kirken. Den arkitektoniske udformning har Hartenfels i Sachsen som forbillede, mens udsmykningen med skrifttavlerne sandsynligvis er inspireret af det senere afmonterede slotskapel i Dresden. Der er også detaljer i udsmykningen, som er utvetydigt lutherske og antipavelige som f.eks. den knækkede nøgle.

Jørgen Christensen understreger i forlængelse af Johannsen den emblematiske overensstemmelse mellem Christian 4.s krone (Rosenborg) og kirken. Han fremhæver også modsætningen mellem Frederiksborg Slotskirkes overdådige dekorationer og den langt mere minimalistiske udsmykning i Torgau, hvilket forklares med udviklingen fra reformationens start til den konsoliderede fyrstekirke 100 år senere. Betragtningen er relevant, men der er måske et andet aspekt. Det karakteristiske for kirkens emblematiske er blandingen af bibelske og antikke figurer. Vi møder gammeltestamentlige helte som Samson og Gideon, tre af musierne, de fire verdensdele, sibyller, evangelister, dyder, antikke guder som Ceres og Bacchus, sandsynligvis symboler på brødet og vinen i nadveren. De fem sanser et almindeligt brugt billede på fyrsten som statens hoved, mens sibyllerne mentes at have forudsagt Kristi komme, en betragtning, der havde sine forudsætninger i 1400-tallets nyplatonisme, og som var central i bestræbelserne på at forbinde antik og kristendom. Dermed får slotskirken trods lutherske markører i mine øjne karakter af et humanistisk manifest, bemærkelsesværdigt i betragtning af, at kirken bliver opført på et tidspunkt, hvor den lutherske ortodoksi for alvor begynder at gøre sig gældende. Ikke alle har brudt sig om de antikke referencer. Således advares der i menighedsforordningen 27.3.1629 direkte mod poetisk brug af antikke metaforer, ganske vist i forbindelse med undervisning af ungdommen.

Et andet godt bidrag af Jørgen Christensen er hans analyse af kirkens to altertavler af sølv, hovedaltertavlen udført hos Jacob Mores i Hamborg og den lille altertavle i Kongens Bedekammer, et signeret arbejde af Mathäus Wallbaum i Augsburg. Det overraskende ved alteret i Bedekammeret er, at det er et Mariaalter, hovedfeltet er bebudelsen, foroven har vi Guds Moder med barnet. Ud fra en snæver betragtning kan det forekomme mærkværdigt med et Mariaalter i et protestantisk

fyrstekapel, endda i fyrstens egen bedestue. Jørgen Christensen gør dog opmærksom på, at katolske hovedmotiver som himmelkroningen og den ubesmittede undfangelse er fraværende. Det mærkelige er, at vi intet kender til Wallbaum-alterets proveniens. Det omtales første gang i slottets inventar 1650, der dog er en opdatering af et inventar fra 1636. Som altid når det drejer sig om 1636/50-inventaret, henvises der til A. Petersens fejlbehæftede afskrift i *Danske Samlinger*. Det var vel på tide, at Frederiksborgmuseet enten fik affotograferet eller transkriberet originalen, der ligger i Frederiksborg Lens regnskaber. Christensens tydning af altrenes emblematiske suppleres på udmærket vis af den tyske museumsmand Bernhard Heitmanns kunsthistoriske karakteristik af sølvaltrene og prædikestolen. Det er indlysende, at prædikestolen er så anderledes i stil og udformning, at den ikke kan hidrøre fra samme værksted som hovedaltertavlen. At den er af sydtysk oprindelse lige som Wallbaum-alteret, er næsten sikkert. Christian 4. lod sig ikke altid begrænse af konfessionelle og politiske skel.

I et af bogens bedste bidrag fortæller museumsinspektør Per Seesko om kirke og sogn fra Frederik 2.s tid til 1900-tallet. Det er bogens bedst dokumenterede artikel og den, som bedst kan karakteriseres som original forskning. Artiklen er desuden godt disponeret omkring markante hovedpersoner fra hvert sit århundrede med tilknytning til slotskirken, nemlig Anders Arrebo, Peder Hersleb og J.C. Hostrup.

Organist Ulla Handler skriver kompetent om musikken i tilknytning til Slotskirken, både i liturgisk sammenhæng og ved officielle lejligheder. Hun refererer i sin tekst til Anders Monrad Møllers bog om salvingerne, men den er ikke med hverken i noter eller den sammenfattende litteraturliste. Til slotskirkens mest beundrede inventar hørte de tre orgler: Esaias Compenius' orgel, der blev opstillet i kirken 1617 og stadig er her, det i 1859 brændte hovedorgel af Nicolaus Maas og Johan Lorentz, samt et sølvorgel, der forsvandt omkring svenskekrigene. Orglernes historie fortælles af kirkens organist Ulla Handler og organistkollegaen Sven-Ingvart Mikkelsen. Relevant og oplysende er den afsluttende beskrivelse af andre samtidige orgler. Komparative betragtninger af denne karakter giver perspektiv og er et eksempel til efterfølgelse. På det overordnede plan savner man nemlig ud over de traditionelle referencer til Torgau og andre sachsiske fyrstekapeller en sammenligning mellem Frederiksborg Slotskirke og andre samtidige fyrstekapeller. Byggeriet på slotskirken står formentlig på fra 1606 til 1617. I samme periode bygges og fuldføres andre af Europas fornemste fyrstekapeller, bl.a. Chapelle de Trinité i Fontainebleau, Reiches Kapel i München og slotskapellet i Neuburg an der Donau. Sammenligninger med disse samtidige fæller kunne have bidraget til en mere

præcis placering af Frederiksborg Slotskirke i en europæisk sammenhæng.

Den amerikanske kunsthistoriker Dawn Phesey skriver engageret om Carl Blochs malerier i Christian 4.s bedekammer, udført som erstatning for de oprindelige nederlandske billeder, der brændte i 1859. Forfatteren har været tilknyttet kunstmuseet ved Brigham Young-Universitetet i Salt Lake City. Mormonernes interesse i Carl Blochs billeder er velkendt, og artiklen rummer nyttig oplysning, men man er ikke i tvivl om, at billedernes budskab betyder meget for forfatteren.

I gennemgangen af kirkens seværdigheder mangler mærkeligt nok Kongestolen, hvorfra kongen overværede gudstjenesten, ikke at forveksles med kongens bedekammer. For Kongestolen rummer en af kirkens fineste stykker inventar, nemlig det spanske gyldenlæder, som væggene er beklædt med. Men man kan jo ikke have alt med. Bogen er som helhed god oplysning. Derimod mangler der i noter og litteraturfortegnelse referencer til en del af den anvendte litteratur, også i tilfælde hvor denne omtales specifikt i teksten. De manglende referencer afspejler en lidt skødesløs redaktion. Der er heller ikke angivet noget trykår! Til gengæld er billedmaterialet fortrinligt. Meget er selvfølgelig velkendt, men Kira Chrøis Ursems fotografier besidder en skarp-hed, jeg ikke mindes at have set tidligere. De mange fremragende fotografier af detaljer fra kirken og af dens inventar gør på billedsiden bogen til et nødvendigt supplement til afsnittet om slotskirken i *Danmarks Kirker* fra 1972, hvis i øvrigt for sin tid udmærkede sort-hvide fotografier ikke besidder samme dokumentariske værdi, som de nye billeder.

Steffen Heiberg

| INDRAVATI FÉLICITÉ: *Das Königreich Frankreich und die norddeutschen Hansestädte und Herzogtümer (1650-1730). Diplomatie zwischen ungleichen Partnern*, Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien 2017, 439 s. 60,00 euro.

Den Westfalske Fred i 1648 satte de mange tyske fyrstendømmer, friegsstæder og andet i en ny situation. Kejseren var stadig overhoved for Det Tyske Rige, men de næsten 400 stater havde en udstrakt grad af autonomi. Men hvor langt gik den egentlig i udenrigspolitisk sammenhæng, og hvordan udnyttede de den?

Det er nogle af de spørgsmål, som Indravati Félicité fra Université Paris-Diderot har sat sig for at undersøge. Specifikt er det de tre hansestæder Hamburg, Bremen og Lübeck, hertugdømmet Mecklenburg-